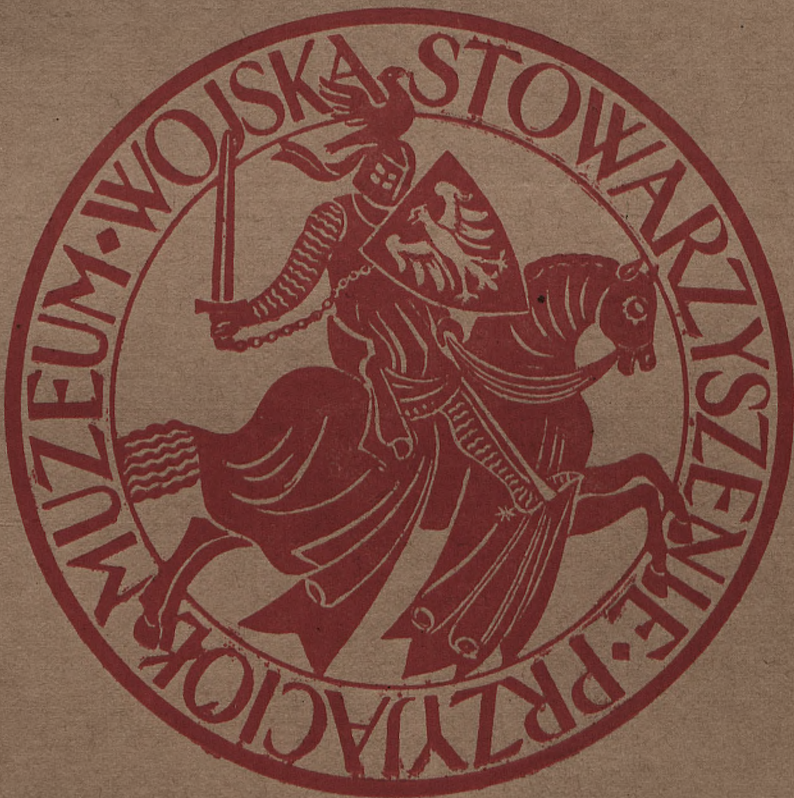
BROŃ I BARWA

Rok VI. Nr. 4

BROŃ I BARWA

BIULETYN STOWARZYSZENIA PRZYJACIÓŁ MUZEUM WOJSKA

ROK VI. KWIECIEŃ 1939. Nr. 4.

B. GEMBARZEWSKI.

HUSARZE
UBIÓR, OPORZĄDZENIE I UZBROJENIE
1500 — 1775

(Ciąg dalszy)

Ubiór głowy husarzy do połowy w. XVI był różny, stosownie do mody panującej w danym czasie, z przewagą jednak później magierek węgierskich, tego ulubionego nakrycia głowy w Polsce na przełomie wieków XVI i XVII, o czym świadczy stare przysłowie, wymieniające rzeczy najlepsze: „Koń turek, chłop Mazurek, szabla węgierka, czapka magierka".

Od drugiej połowy wieku począwszy, husarze, stając się jazdą ciężką, zaczęli używać szyszaków, nie odrazu jednak. Pozostał na długo zwyczaj, że w chorągwiach, w których towarzysze przywdziali szyszaki, rotmistrze i namiestnicy pozostali przy magierkach lub kołpakach futrzanych.

Pierwotną ochroną głowy husarzy były kapaliny i szturmaki, w ostatniej ćwierci wieku XVI ustala się typ szyszaka husarskiego, wzorowanego na węgierskim, który stał się tak popularnym w Polsce. Szyszak ten składał się: z dzwona, nakarczka folgowego, daszka, policzków i nosala ruchomego. Pierwotne typy w w. XVI spotykane są często bez tych trzech ostatnich dodatków. Główne różnice w poszczególnych odmianach tych szyszaków zasadzały się na konstrukcji dzwona. Pod tym względem rozróżniamy następujące rodzaje szyszaków:

1) o dzwonach gładkich półkulistych,
2) o dzwonach stożkowych,
3) z pasami na dzwonach,
4) z prążkami na dzwonach,
5) kanelowanych,
6) z grzebieniami,
7) ze skrzydłami ruchomymi,
8) z folgami na dzwonach,
9) karacenowych,
10) z turbanem,
11) t.zw. pappenheimery,
12) ze skrzydłami metalowymi,
13) klasycystyczne.

Kapaliny, znane były w Polsce od w. XIV, o czym świadczą pieczęcie oraz obrazy, np. w kośc. N. M. Panny w Toruniu, z r. ok. 1390, w kośc. św. Katarzyny w Krakowie z w. XV, itd. wreszcie wzmianki w regestrach rot konnych np. z lat 1474, 1491. Około połowy w. XVI dość powszechnie używane były w husarii, o czem piszą: Bielski: „Husarze mieli kapaliny pozłociste na głowach, a przy nich pierze w szkofiach", Orzechowski: „U ołtarza podawano znaki rycerskie zmarłego, synowiec jego niósł kapalin świecami oblepiony" (ży-

wot Jana Tarnowskiego), Stryjkowski: „żelazny mu kapalin otoczywał głowę, a pancerzem okryły brzuch kolca drutowe".

Najwcześniejszym rysunkiem, który znamy, przedstawiającym kapalin typu husarskiego, jest rycina w „Kronice Świata" Marc. Bielskiego, wydania r. 1561 (rys. 5). Husarze w kapalinach przedstawieni są na rysunkach nr. 24 (z r. 1624), 25, 26 (r. 1627). Rys. 45 a, b przedstawiają jeden z wielu kapalinów husarskich, wydobytych w różnym stanie konserwacji z Wisły pod Warszawą przy budowie ok. r. 1880 mostu kolejowego ówczesnej drogi Nadwiślańskiej. W tym to miejscu był kiedyś most drewniany, i być może, wóz, naładowany tymi kapalinami, wobec katastrofy załamania się mostu, zatonął wraz z zawartością w nurtach Wisły.

Szturmaki, a mianowicie otwarte, zbliżone do typu szyszaków husarskich, często były używane w Polsce na przełomie wieków XVI i XVII, przedstawione są one na tablicach nr. 20, 41. Muzeum wojska posiada bardzo piękny okaz takiego szturmaka roboty norymberskiej Martina Oham z tradycją rodzinną, iż był użyty pod Kircholmem w r. 1605 (rys. 46). Do jego boków były przymocowane, niewątpliwie za Sasów, dwa skrzydła blaszane grubej roboty.

Szyszaki gładkie widzimy na rycinach i obrazach począwszy od 1600 r. (nr. 17, 22, 23), na pomniku hetm. Stan. Żółkiewskiego w kość. farnym w Żółkwi, poległego w r. 1620, na husarzach z r. 1634 pod Smoleńskiem (rys. nr. 29, 30), chorągwi hetm. w. lit. Janusza Radziwiłła z r. 1651 (rys. 32), wreszcie na husarzach w bitwie wiedeńskiej r. 1683 (rys. 39). Podobne szyszaki znajdują się w Muzeum Wojska nr. 6030 i 6044, w Podhorcach, w zbrojowni ordynacji hr. Krasińskich w Warsz. nr. 12, 15, 105, 109, w zbiorach Józefa hr. Tyszkiewicza w Warszawie (patrz rys. nr. 47). Bardzo bogato złocony z przełomu w. XVI na XVII, w Muz. Artylerii w Paryżu (nr. 175), w Armeria Reale w Turynie (nr. 119) itd.

Szyszaki o zakończeniu stożkowym. Typ dość rzadki, podany na rycinie w „Kronice Świata" Bielskiego wyd. r. 1564, na drzeworycie Jost Ammana z r. 1578 w Norymberdze (rys. nr. 48), na pomniku Piotra Załuskiego (zm. 1625), w kość. w Opocznie (rys. nr. 49), na pomniku Aleksandra z Pilcy Korycińskiego, wojewody rawskiego (zm. 1659), w kość. w Gowarczowie (rys. nr. 50), dzwon takiego szyszaka nr. 111 w zbrojowni ordyn. hr. Krasińskich w Warszawie.

Szyszaki z pasami pionowymi na dzwonie. Typ stosunkowo dość rzadki (rys. nr. 51 i 52), miał być używany przez królewicza Władysława przed r. 1633 (rys. 53). Podobny, wielce dziwaczny posiada Muzeum Wojska (rys. 54), z przełomu w. XVII/XVIII z nosalem w kształcie herbu Lis (Sapiechów?).

Szyszaki z prążkami na dzwonie. Typ, zdaje się, najwięcej w Polsce rozpowszechniony. Niezwykle interesujący jest w tym typie szyszak rys. 55, wykopany na pobojowisku cecorskim (r. 1620), niema on policzków i daszka, przypomina on bardzo szyszaki husarzy na rycinie Kiliana z r. 1600, przedst. Zygmunta III. Szyszaki różnią się od cecorskiego tylko tym, że pióro umieszczone jest tam na wierzchołku dzwona, a nie na przodzie. Szyszak cecorski mylnie został określony jako perski. Szyszaki z prążkami o typie pospolitym na rys. 56 i 57.

Szyszaki kanelowane. Typ wczesny, do niego należy szyszak króla Stefana Batorego, przechowywany w muzeum wiedeńskim wraz ze zbroją i reprodukowany w dziele Schrencka (nr. 13 i 59), bardzo podobny podany w tymże dziele szyszak Jana Zamoyskiego (nr. 13) oraz będący własnością Muzeum Wojska (nr. 60), dalej wspaniały cały złocony z roku około 1600

w „National museum” w Monachium, w zbrojowni w Nieświeżu (z ryc. ok. r. 1850), w muzeum ks. Czartoryskich w Krak. itd. Przepysznym okazem tego typu jest szyszak z końca w. XVII, nr. 6049. Muz. Wojska (rys. 61).

Szyszaki z grzebieniem wchodzą w użycie w drugiej połowie w. XVII. Grzebień ten jest niewątpliwie przejęty z morionów zachodnich (rys. 63, 64, 65).

Szyszaki ze skrzydłami ruchomymi na szkofii. Typ używany od ostatniej ćwierci w. XVI i w pierwszej w. XVII. Patrz rys. nr. 24, 66, 67 i 72. Szkofie te najczęściej złocone, zdobione kamieniami, obracały się na około trzpienia zależnie od kierunku wiatru, co było konieczne wobec pęku piór o dużych wymiarach, przedstawiających znaczny opór wiatrowi.

Szyszaki z folgami na dzwonie używane łącznie ze zbrojami tego typu na przełomie wieków XVI i XVII (patrz rys. nr. 68). Podobne szyszaki w muz. Czartoryskich oraz w zbrojowni Krasińskich w Warszawie.

Szyszaki karacenowe wprowadzone zostały do husarii wraz ze zbrojami takiego typu przez króla Jana III i przez niego chętnie noszone. Taki szyszak przechowywany w muzeum drezdeńskim, miał król, podług podania, na sobie pod Wiedniem w r. 1683. Szyszak ten z łusek polerowanych stalowych z ruchomymi nakarczkiem, policzkami i nosalem. Tuleja z tyłu do pióra, orzeł na dzwonie i wiele innych części z miedzi złoconej. Pióro strusie białe i czerwone, ku przodowi pochylone. Na rys. 69 podajemy szyszak tegoż Jana Sobieskiego z ówczesną kartką i datą 1674 znalezioną pod kopułką szyszaka. Wśród karacenowych szyszaków znajdujemy następujące odmiany: cały szyszak pokryty łuskami, cały oprócz policzków, oprócz policzków i nakarczka. Przytym łuski bywały wypukłe, półwypukłe i płaskie, drobne i wielkie, nabijane różyczkami z metalu żółtego lub też bez tych ozdób, jak oba wyżej wzmiankowane szyszaki Sobieskiego. Charakterystyczny szyszak podajemy pod nr. 72. Należy on do wczesnej epoki panowania Zygmunta III i przez daszek, ku górze podany, jest podobny do szyszaka na rys. 18. Łuski ostro zakończone.

Szyszaki w kształcie turbanu rozpowszechniają się w Polsce za Sobieskiego, ich dzwon składa się najczęściej z łusek karacenowych, dolne obramienie jedwabne lub aksamitne w różnobarwne strefy, np.: białe i karmazynowe, karmazynowe i żółte, karmazynowe i zielone, lub całkowicie karmazynowe lub żółte przedzielone galonami czy sznurkami itd. Rys. 73 i 74.

„Pappenheimery”. Od połowy w. XVII do pierwszej ćwierci w. XVIII ciężka jazda niemiecka używała szyszaków podobnych do szyszaków husarskich polskich o sześciu prążkach na dzwonie z uszkiem na wierzchu, wąskim nosalu. Nazwa tych niemieckich szyszaków pappenheimery pochodzi od nazwiska hr. Pappenheima, dowódcy kirasjerów cesarskich w wojnie trzydziestoletniej. Przy końcu wieku XVII do połowy w. XVIII, niektóre chorągwie husarskie polskie przyjęły te pappenheimery dla pocztowych jako tańsze i łatwiejsze do nabycia (rys. 75). Niektóre oddziały miały te szyszaki czarno lakierowane. Muzeum Wojska wśród kilku podobnych ma dwa z datami 1709 i 1711 (nr. 25172 i 25173).

Szyszaki ze skrzydłami metalowymi. Za panowania Sasów, gdy coraz więcej chorągwi husarskich zarzucało skrzydła na barkach, powstał zwyczaj przymocowywania skrzydeł blaszanych na szyszakach. W zbiorach oręża spotykamy takie szyszaki, często starszego pochodzenia, z później dostosowanymi skrzydłami, (rys. 42, 76, 77, 78).

Szyszaki klasycystyczne zgodne z panującą modą w ostatniej ćwierci w. XVII i pierwszej w. XVIII. (rys. 79 i 80).

44

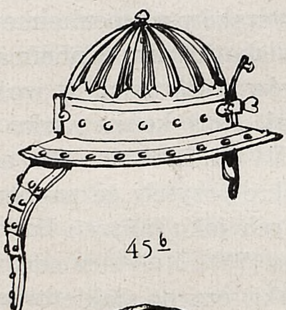

Kapalin podług ryciny z „Kroniki Świata" Marc. Bielskiego, wyd. r. 1564.

45a

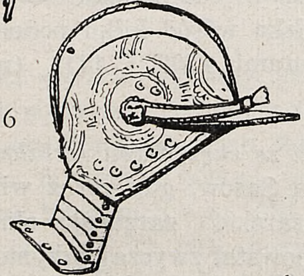

Kapalin żelazny z guzami mosiężnymi nr. 5991. Muz. Wojska. Tuleja z tyłu do piór.

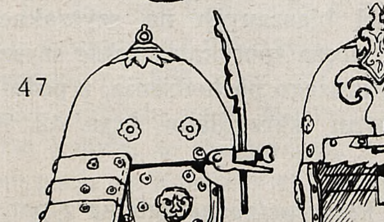
45b

46

Szturmak z końca w. XVI. nr. 12917. Muz. Wojska.

47

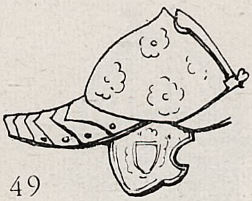

Szyszak husarski z końca w. XVII. Wł. Józ. hr. Tyszkiewicza w Warszawie.

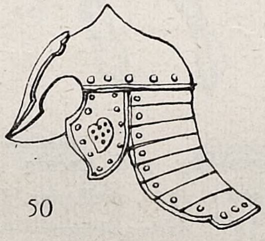
48

Szyszak stożkowy podług ryc. Jost. Ammana z r. 1578.

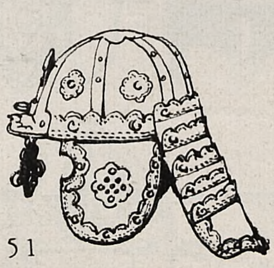
49

z pomnika Piotra Załuskiego, zm. 1625 r.

50

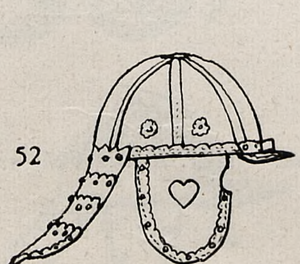
z pomnika Aleks. Korycińskiego zm. 1659 r.

51

Szyszak nr. 6044. Muz. Wojska, z pasami, różycami i guzami mosiężnymi.

52

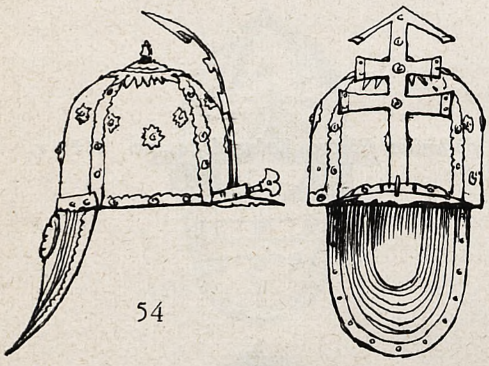

Szyszak nr. 6030. Muz. Wojska, z pasami, różycami i guzami mosiężnymi znaleziony na strychu zamku w Wożuczynie Lubelskim.

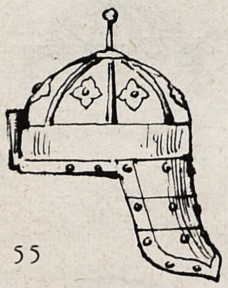
53

Szyszak Władysława IV. podług ryc. I. v. Meurs na karcie tytułowej dzieła p. t.: „Historia Vladislai Poloniae et Sueciae Principis". Stan. Kobierzyckiego, Gdańsk, 1655.

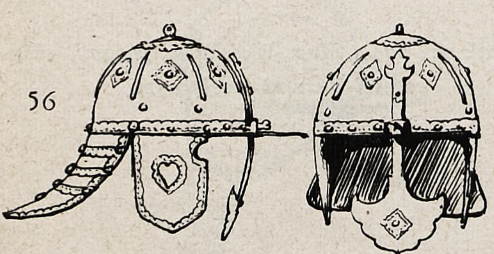
54

Szyszak dekoracyjny z w. XVII — XVIII, nr. 18015 Muz. Wojska.

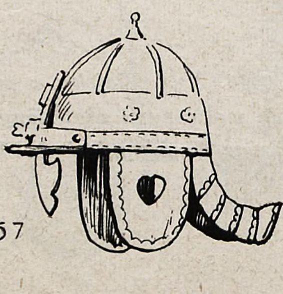
55

Szyszak wykopany pod Cecorą (r. 1620), wł. Suffczyńskiego r. 1883, podł. rys. W. Eliasza-Radzikowskiego.

56

Szyszak nr. 6054. Muz. Wojska.

57

Zbrojownia ord. hr. Krasińskich, nr. 18.

58

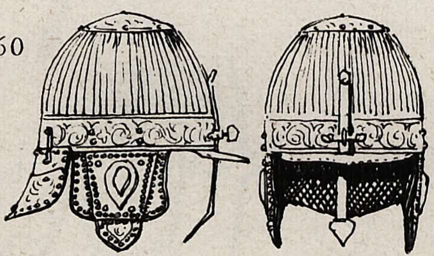
Szyszak kanelowany podł. ryc. polskiej z w. XVI.

59

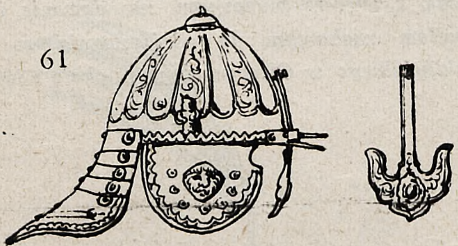
Szyszak króla Stefana ze zbiorów wiedeńskich, kanele wklęsłe, dzwon stalowy, reszta złocona, podług. ryc. Al. Lessera.

60

Szyszak z II. poł. w. XVI, złocony oprócz miski na dzwonie i otoku ze srebra. Podkładka pikowana karmazynowa, nr. 6048. Muz. Wojska.

61

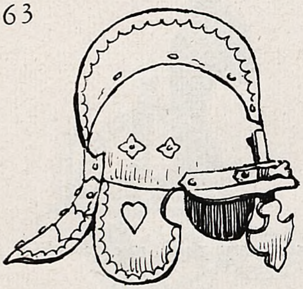
Szyszak bogato złocony z końca w. XVII. nr. 6049. Muz. Wojska.

62

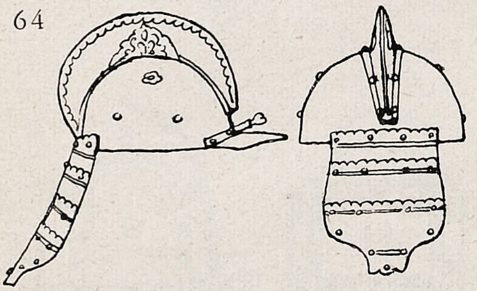
„Pappenheimer" kanelowany z prążkami. Muz. na Wawelu.

63

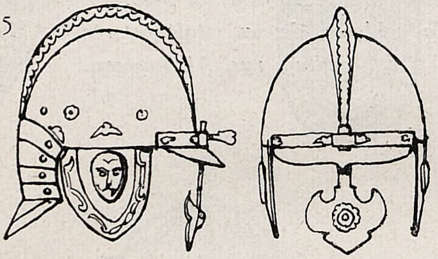
Szyszak z grzebieniem ze zbiorów w Podhorcach, podług rys. W. Eliasza Radzikowskiego z r. 1875.

64

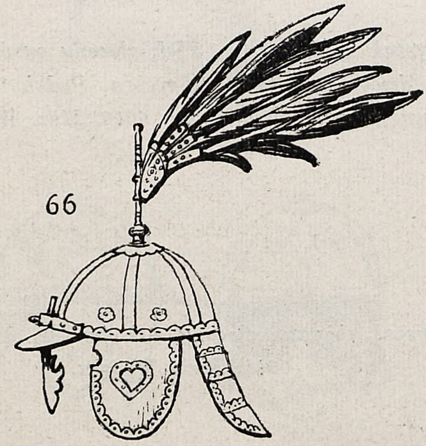
Rodziny Konarskich z w. XVII. nr. 360. Muz. Wojska.

65

Szyszak husarski w. ks. lit. z pocz. w. XVIII. Dzwon złocony. Nr. 22. zbrojowni ordynacji hr. Krasińskich.

66

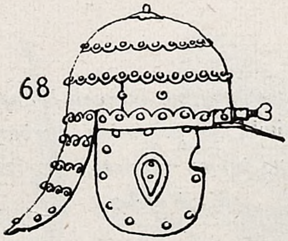
Szyszak z pasami pionowymi na dzwonie i ze skrzydłem ruchomym do odejmowania, ze zb. Działyńskiego w Oleszycach w r. około 1850.

67

Szkofia Stefana Batorego, wł. muz. ks. Czartor. w Krakowie, wys. cm 25, długość „skrzydeł" 20 cm, waga 90 gr. Srebro złocone, drogie kamienie, perły.

68

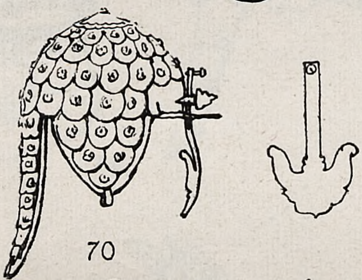

Szyszak z folgami na dzwonie, nr. 5993. Muz. Wojska.

69

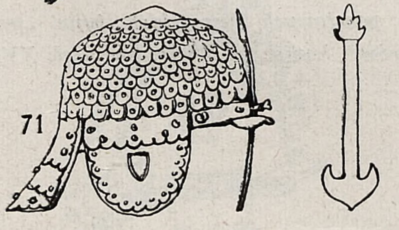
Szyszak karacenowy Jana Sobieskiego, łuski stalowe, kopułka i różyczki złocone. Łuski naszyte na grubą skórę, podszytą aksamitem karmazynowym. Zbrojownia ordyn. hr. Zamoyskich w W-wie.

70

Szyszak karacenowy. Łuski stalowe z różyczkami bronzowymi. Obramienie z aksamitu zielonego. Nr. 6050. Muz. Wojska.

71

Szyszak karacenowy. Łuski stalowe z różyczkami bronzowymi. Podszewka karmazynowa pikowana. Nr. 6025. Muz. Wojska.

72

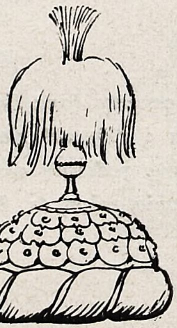
Szyszak karacenowy ze szkofią z pocz. w. XVII. Zasłona karmazynowa z obramieniem żółtym. Ze zbrojowni Tytusa Działyńskiego, podług rys. Aleks. Lessera i Marc. Klemensowskiego z r. 1856.

73

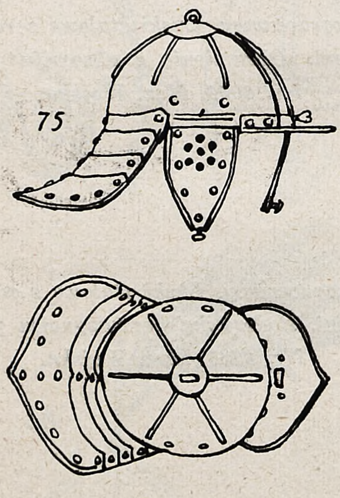
Szyszak karacenowy, na łuskach bronzowe różyczki i lwie główki na przemian, turban jedwabny karmazynowy, taśmy złociste, nr. 18014. Muz. Wojska.

74

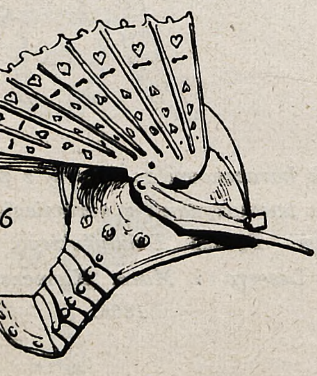
Szyszak karacenowy z turbanem. Włoś koński biały w tulei pozłacanej. Turban karmazynowy. Wł. Jan Drohojowski.

75

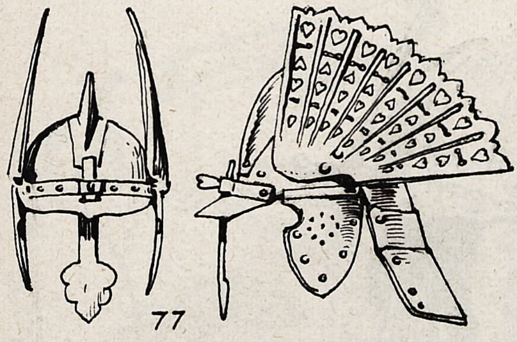

Szyszak pocztowych husarskich typu „pappenheimerów", koniec w. XVII, początek XVIII.

76

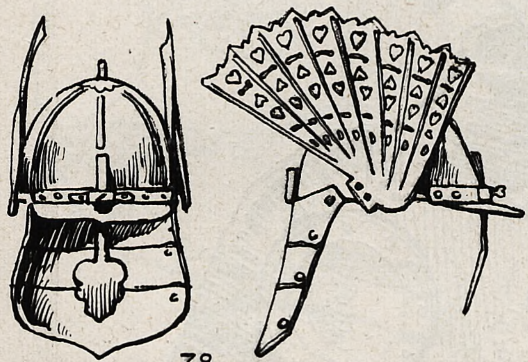

Szturmak z końca w. XVI. ze skrzydłami dodanymi w pocz. w. XVIII.

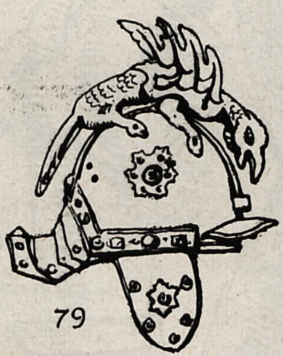
77

Szyszak z grzebieniem i ze skrzydłami z w. XVIII. Nr. 93. Zbr. ordyn. hr. Krasińskich.

78

Szyszak z prążkami i tuleją na pióro z tyłu. Nr. 94. Zbr. ordyn. hr. Krasińskich.

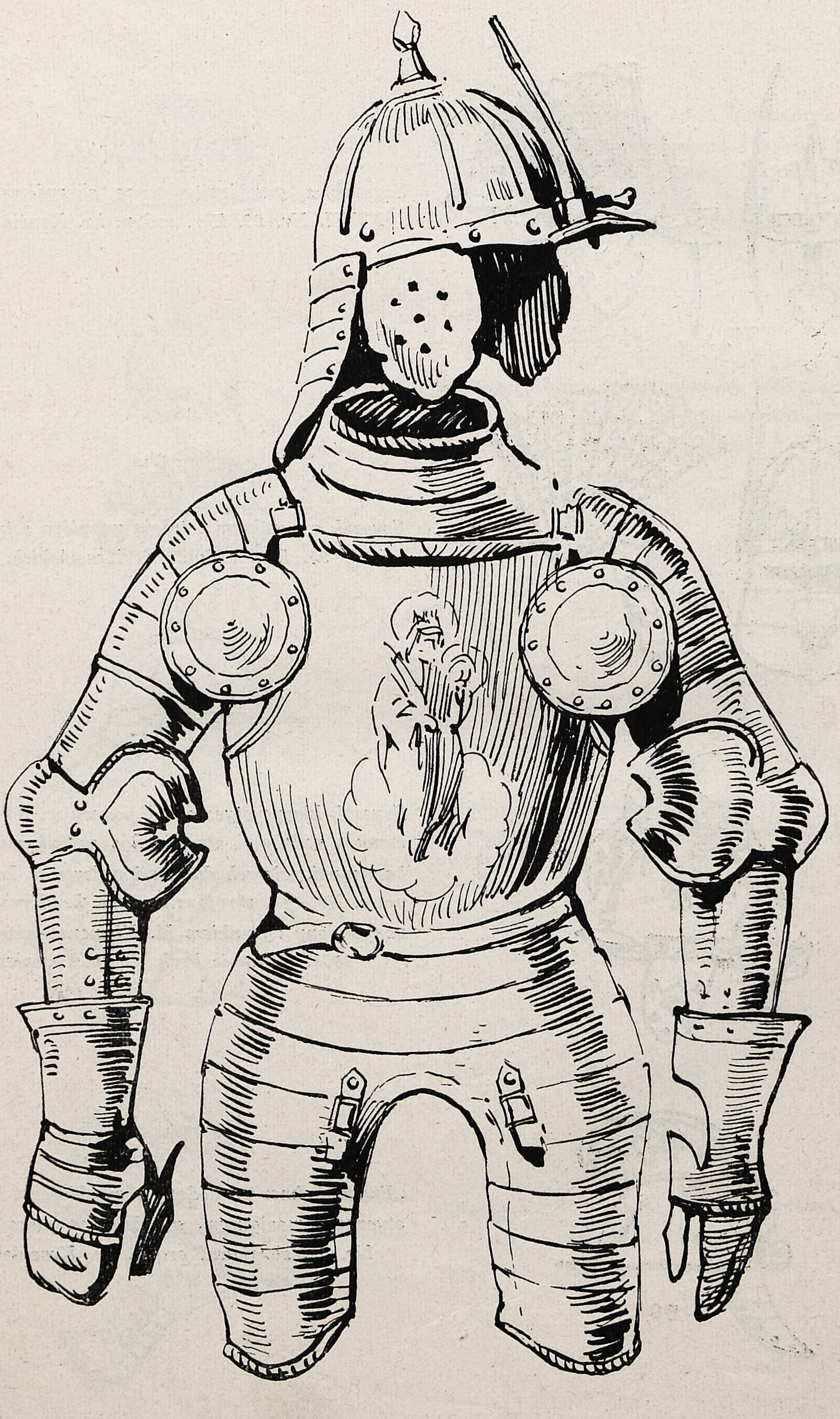
79

Szyszak klasycystyczny z I połowy w. XVIII. Żelazny z ozdobami złoconymi i szkiełkami różnobarwnymi, wierzch daszka i podszewka karmazynowe. Nr. 114. zbrojowni ordyn. hr. Krasińskich, uzupełniony rysunkiem M. Klemensowskiego z r. 1854. (Obecnie brak skrzydeł smoka).

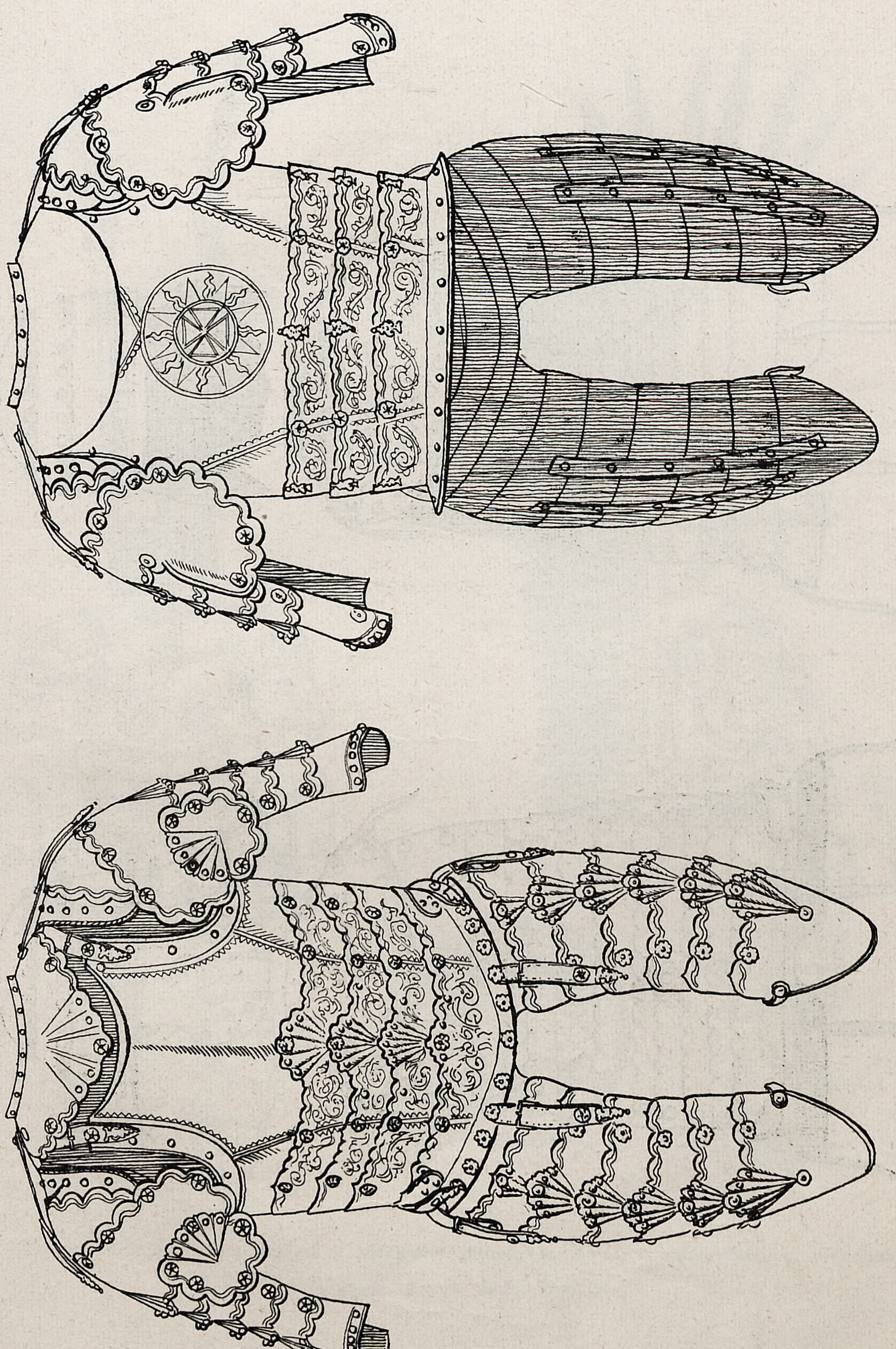

80

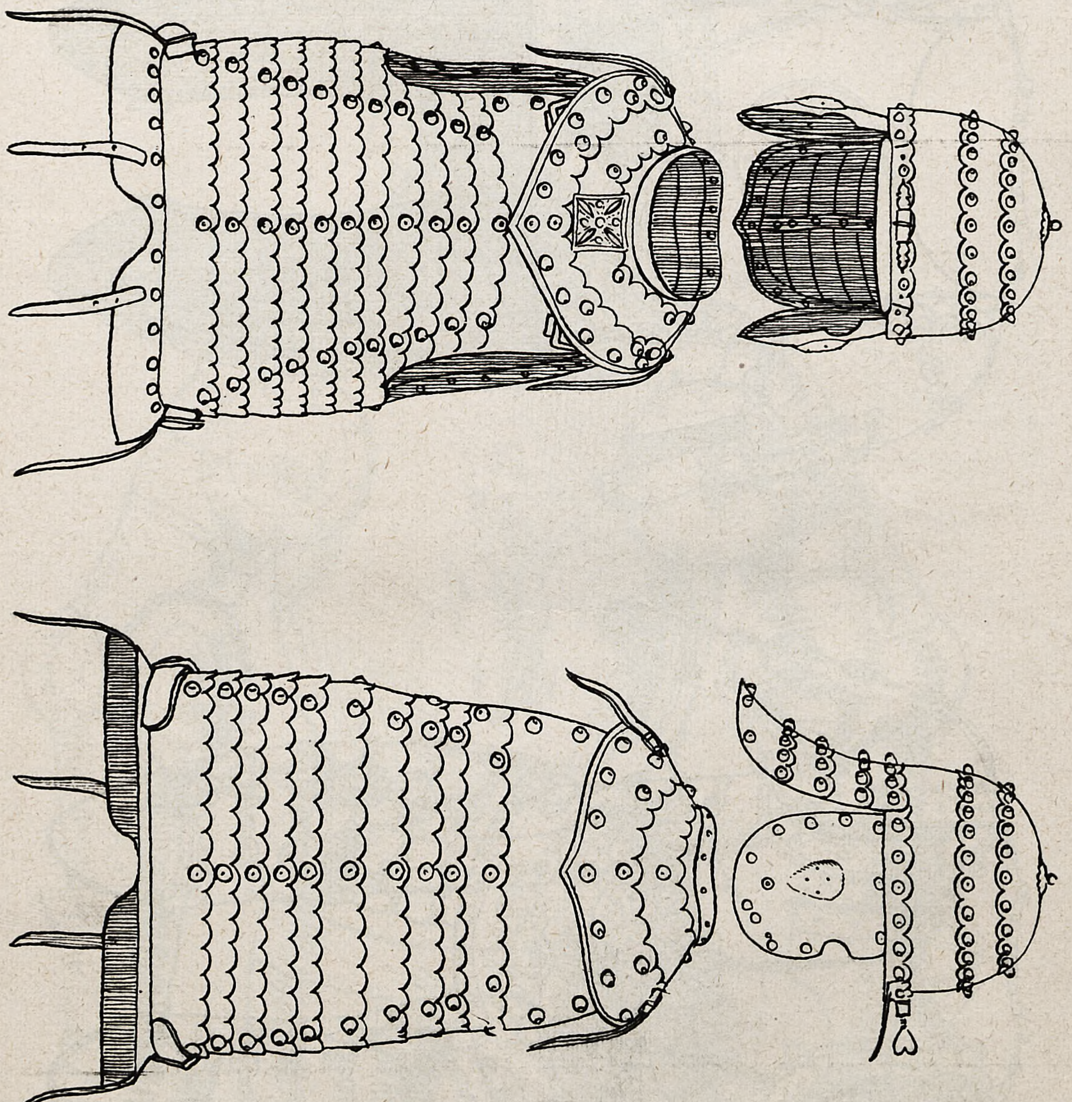
„Pappenheimer" z dodanym grzebieniem klasycystycznym mosiężnym, z tuleją na pióro z tyłu. Nr. 99. zbrojowni ordyn. hr. Krasińskich.

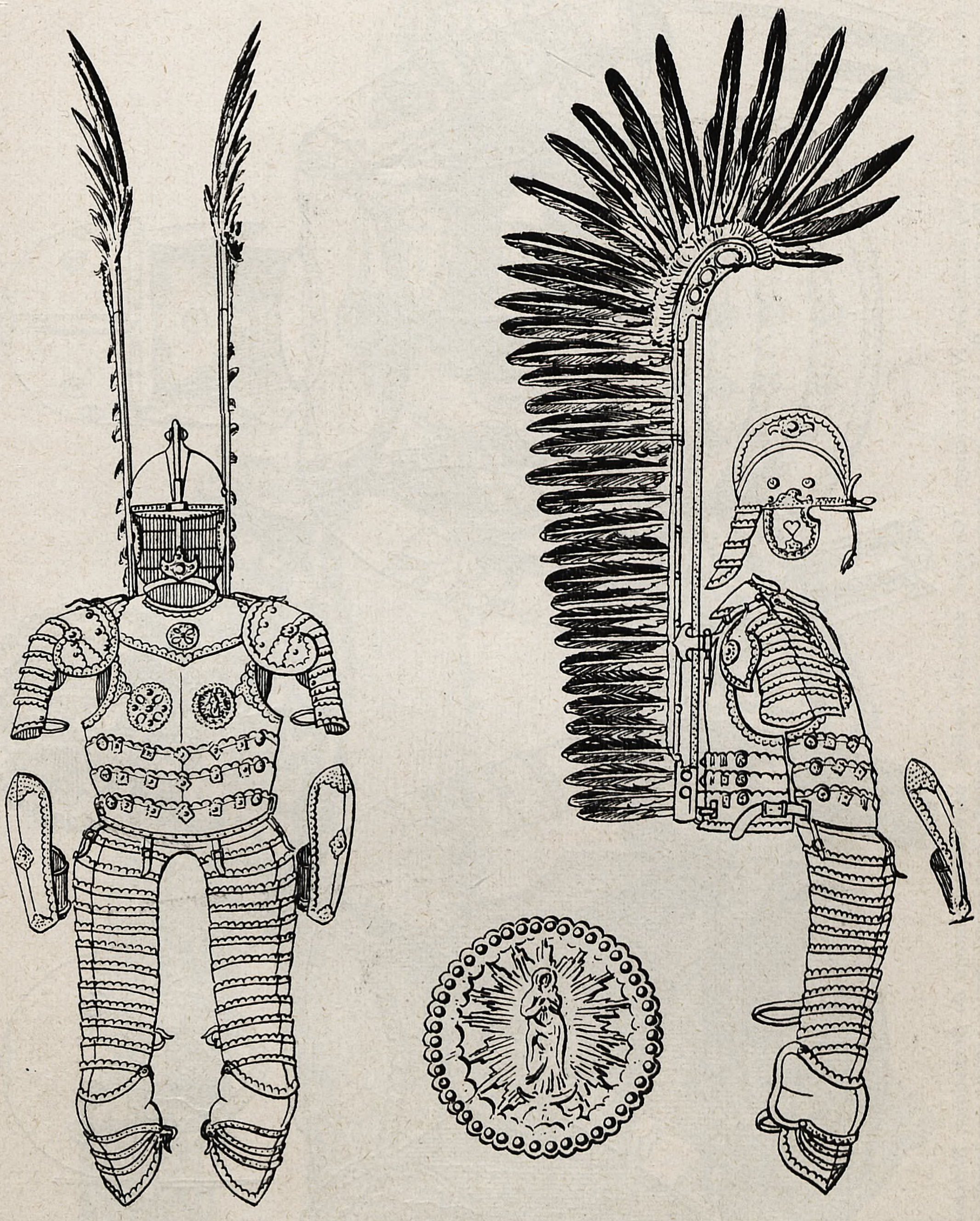
81. Pólzbroja husarska z czasów króla Stefana ze zb. Wł. Łozińskiego w Kuńkowcach r. 1900.

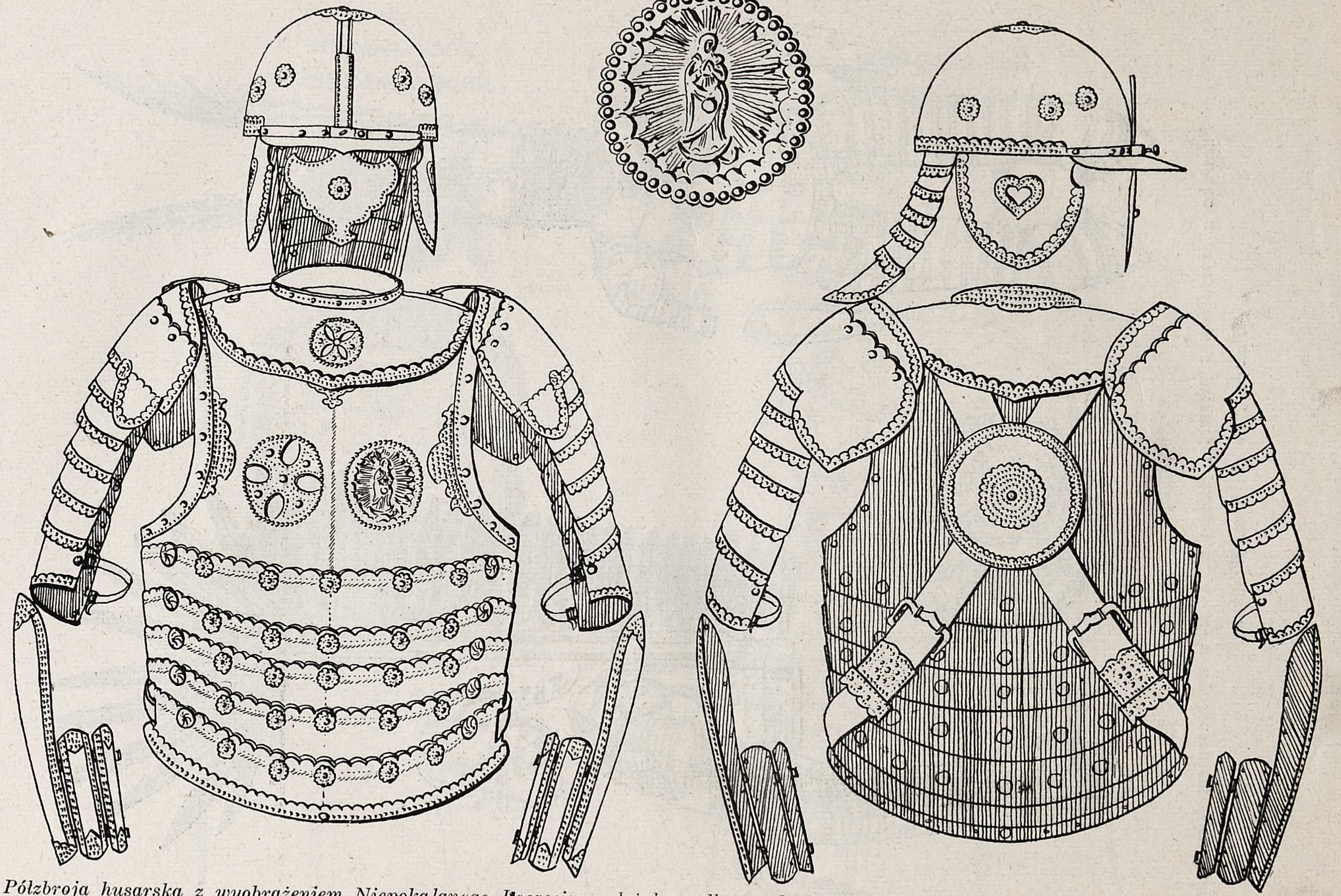
82. Półzbroja husarska z końca w. XVI. rytowana z guzami mosiężnymi, pochodzi z Lubelskiego, ze zb. Muz. Wojska.

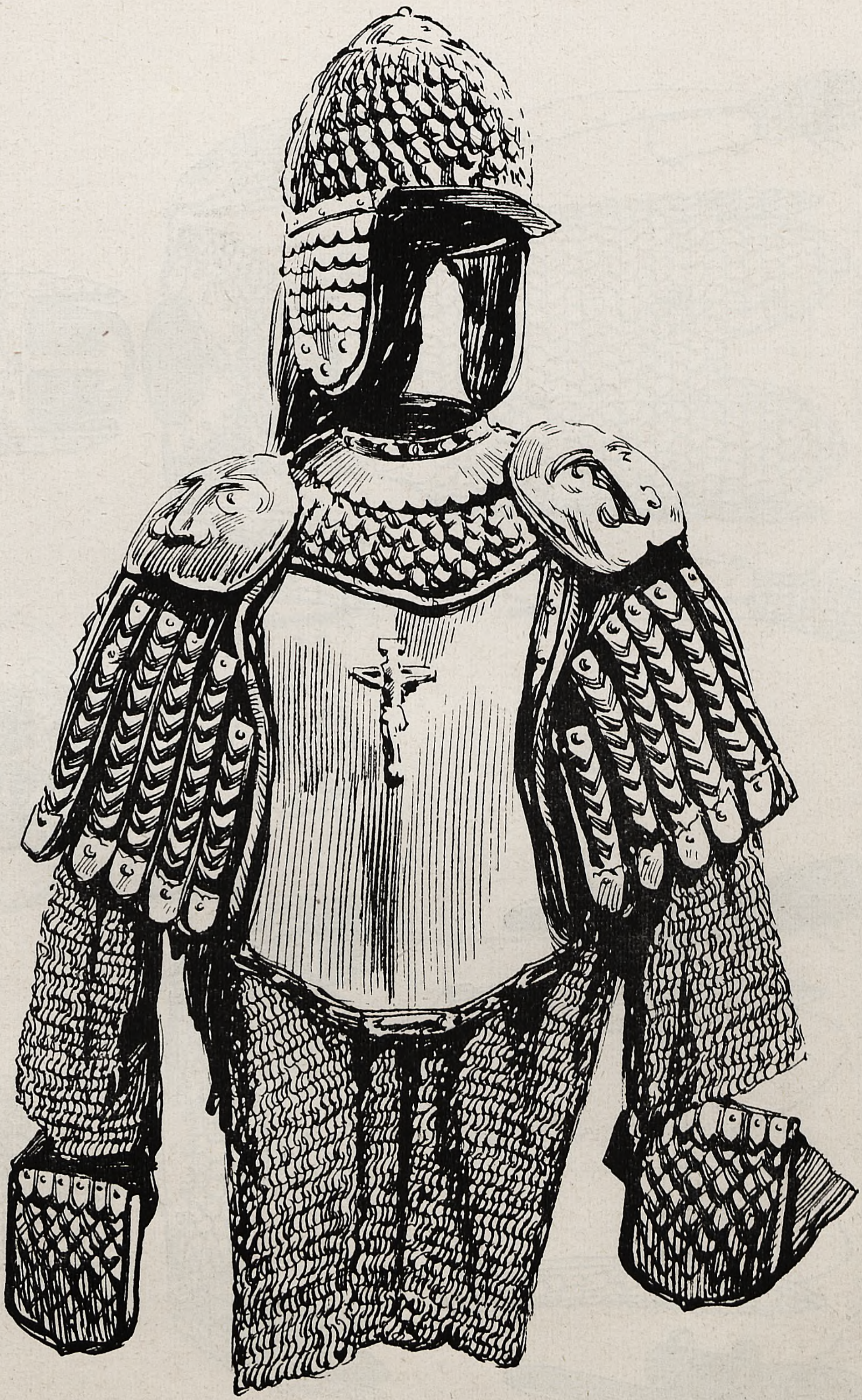
83. Zbroja husarska z szyszakiem, folgowa, z drugiej połowy w. XVI, ze zb. Muz. Wojska.

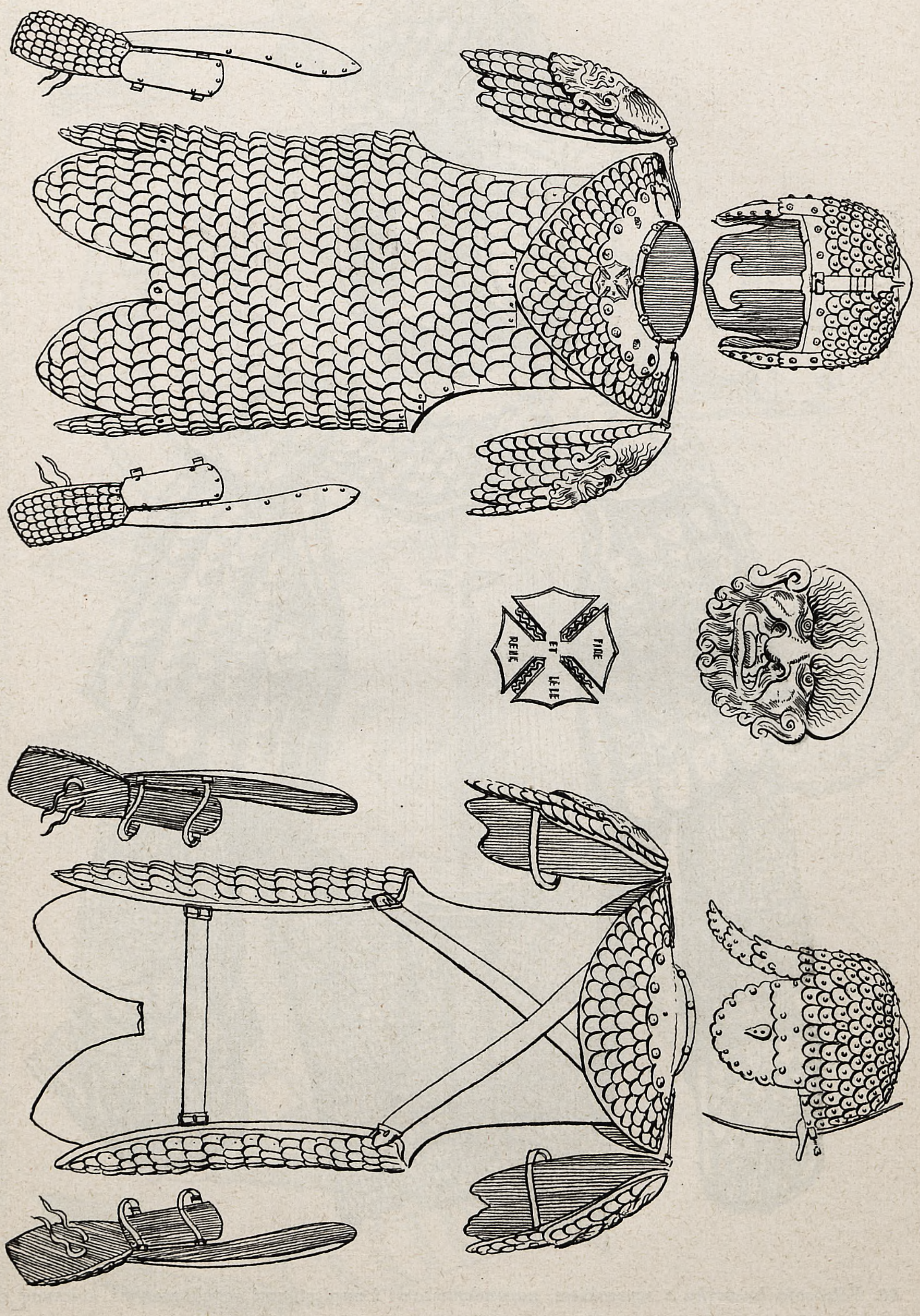
84. Zbroja husarska z szyszakiem z pierwszej połowy w. XVII, z wyobrażeniem Niepokalanego Poczęcia. Ze zb. Muz. Wojska.

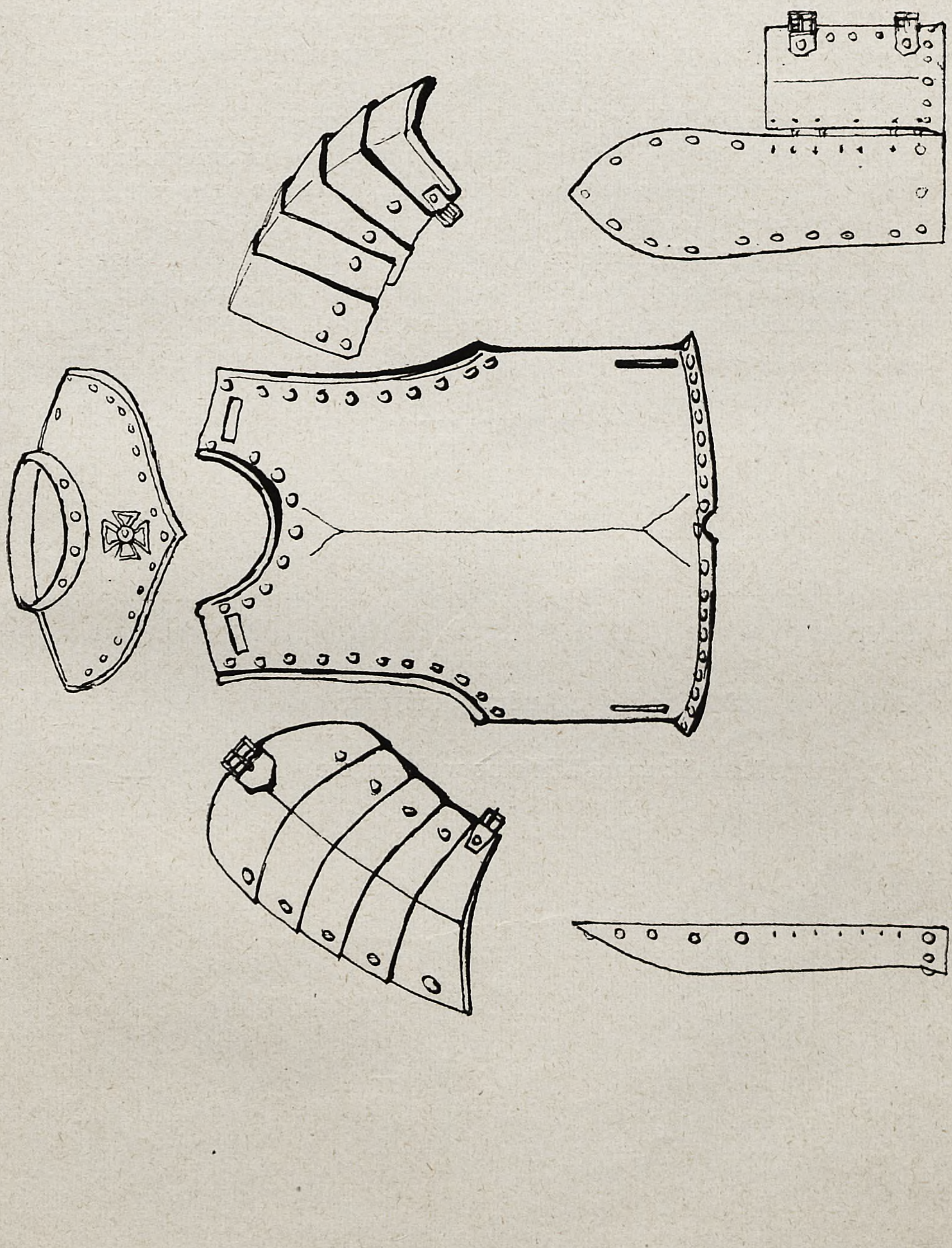
85. Półzbroja husarska z wyobrażeniem Niepokalanego Poczęcia, należała podług podania rodzinnego do Stanisława Skórkowskiego, sędziego stężyckiego sekretarza króla Władysława IV. Naplecznik zastąpiony przez szelki z tarczką świadczy, iż zbroja została przerobiona w końcu w. XVII. Ze zb. Muz. Wojska.

86. Półzbroja husarska z szyszakiem, naramiennikami i napięstkami karacenowymi, kolczugą i kirysem, należała do króla Jana III, o czym świadczy karteczka z datą 1674, pisana pismem ówczesnym, znajdująca się pod kopułką szyszaka. Zbiory ordynacji hr. Zamoyskich w Warszawie.

87. Półzbroja karacenowa polska z szyszakiem z końca w. XVII, z dodanym wyobrażeniem orderu Orła Białego na obojczyku po r. 1717. Muz. Wojska.

88. Półzbroja husarska pocztowego z czasów Augusta II, wykonana na modłę kirasjerów armii zachodnich. Nr. nr. 14, 21, 147 zbrojowni ordynacji hr. Krasińskich w Warszawie.

ZBROJE HUSARSKIE.

Jak już zaznaczyliśmy, od połowy w. XVI husarze, stając się ciężką jazdą, zaczęli używać, poza tarczą, broni ochronnej w postaci szyszaków różnego typu, kapalinów, szturmaków itd., kolczug, łącząc je coraz bardziej ze zbroją płytową. Za Batorego wytwarza się już typ polskiej zbroi husarskiej, który dotrwał aż do w. XVIII. Jednym z pierwszych okazów tego rodzaju jest zbroja Jana Zamoyskiego (rys. 13). Obok tego rodzaju zbroi używane były aż do pierwszych lat panowania Władysława IV półzbroje o charakterze zachodnim (rys. 13, 17, 25, 29, 81). Na przełomie wieków XVI/XVII stają się modne zbroje folgowe (rys. 23, 83). Za Jana Kazimierza niemal zupełnie wychodzi z użycia kombinowanie pancerzy kolczych ze zbrojami z blachy (rys. 31, 84). Sobieski wprowadza nowy typ zbroi dla husarzy, sięgnąwszy do wzorów starożytnego Rzymu i średniowiecza, wprowadza mianowicie zbroję łuskową t.zw. karacenę. Ważnym tego rodzaju okazem ze względu na możność ustalenia daty jej powstania jest zbroja samego króla z datą 1674 (rys. 86) jak również ze względu na dość rzadkie w nim połączenie zbroi płytowej i kolczej z karacenową. Zbroje takie bywały zazwyczaj albo całkowicie łuskowe, albo karacenę kombinowano z kolczugą przy użyciu blaszanych maskaronów na naramiennikach lub nakolankach, wreszcie znamy karaceny nakładane na kolety łosiowe.

Za Augusta II niektóre chorągwie husarskie przywdziały zbroje zachodnie, rajtarskie (rys. 41, 42 i 88).

Lista nowych członków Stowarzyszenia

382. Brochocki Andrzej, inżynier.

383. Muzeum Miejskie w Cieszynie.

SPIS RZECZY.

Warunki prenumeraty: Rocznie 24 zł., półrocznie 12 zł. Cena zeszytu: pojedyńczego 2 zł., podwójnego 3 zł. Adres Redakcji i Administracji: Muzeum Wojska, Al. 3-go Maja 13-15. Konto P. K. O. 28.938.

Wydawca: Stowarzyszenie Przyjaciół Muzeum Wojska.
Redaktor: Władysław Dziewanowski.

Zakl. Graf. „DRUKPRASA", Nowy-Świat 54. Tel.: 615-56 i 242-40.